

Over het voorkomen van *Stachys recta* L. (Bergandoorn) en *S. annua* (L.) L. (Zomerandoorn) in Nederland

Leni (H.) Duistermaat (Stichting FLORON, Postbus 9514, 2300 RA Leiden)

On the occurrence of *Stachys recta* L. and *S. annua* (L.) L. in the Netherlands

Both *Stachys recta* and *S. annua* are considered adventive species in the Netherlands, and are therefore not included in the checklist of the Dutch flora.^{22 23} Recent records from the river valleys in the Eastern part of the country of the first species suggest that it is expanding its area into the Netherlands. Both fossile remains and (sub-)recent findings of *S. annua* indicate that deletion of this species from the 1990 version of the checklist is not justified.²³

Inleiding

Stachys recta (Bergandoorn) en *S. annua* (Zomerandoorn) zijn beide zeldzame verschijningen in Nederland. Het zijn de enige twee geelbloeiende soorten van dit geslacht in ons land. *Stachys recta* is een overblijvende soort die tot 70 cm hoog kan worden en een kelk heeft van ca. 5 mm lang, terwijl *S. annua* eenjarig is, maximaal 50 cm hoog wordt en een 7–9 mm lange kelk heeft.¹ Tegenwoordig komen beide soorten niet op de Standaardlijst voor. Recente vondsten van de eerste en oude vondsten van de tweede soort werpen echter een ander licht op de status van deze twee Andoorns.

Stachys recta (Bergandoorn)

Stachys recta is een licht-, warmte- en kalkminnende soort waarvan het areaal Zuid- en Midden-Europa, van Spanje tot de Kaukasus, en Klein-Azië omvat. In Midden-Europa bereikt ze haar noordgrens in België, Duitsland, Polen en Midden-Rusland.² Het voorkomen in België is beperkt tot het Maasdistrict en de westelijke Eifel. Ze groeit daar in graslanden, op rotsen, oud braakland en in oude bossen.³ In Duitsland wordt *S. recta* noordelijk gevonden tot Hessen met enkele vondsten in Nedersaksen; ze groeit er op rotsen, in droge graslanden, droge bossen en bosranden. In het westen van Duitsland komt de soort voor tot aan Düsseldorf, met nog wat losse vondsten langs de Rijn tot aan Wesel, ca. 45 km ten oosten van de Nederlandse grens.^{4 5}

De eerste melding uit Nederland van deze soort betrof een vondst op de spoordijk bij Elst in 1900.⁶ Daarna is de soort hier en daar opgedoken op fabrieksterreinen en op stations verspreid door het land, noordelijk tot de lijn van Heemskerk naar Deventer en westelijk tot Voorburg.^{7–14} De vindplaats aan de Rijn in Arnhem sluit aan bij het Duitse areaal, maar de soort is daar alleen in 1905 waargenomen. Opvallend is dat de soort op de beide 'lava'-standplaatsen⁷ 2 of meer jaren achtereen aanwezig is geweest (Voorburg, Malden). Dat substraat doet denken aan de standplaatsen op rot-sige ondergrond in de ons omringende landen. Ook in Deventer heeft de soort waarschijnlijk meerdere jaren achtereen op het industrieterrein gegroeid hoewel ze daar in enkele tussenliggende jaren niet gezien is.⁷ Op geen van deze plekken heeft deze overblijvende soort echter blijvend standgehouden, reden waarom ze nooit op de Standaardlijst is opgenomen.

Wellicht kan daar binnenkort verandering in komen. In oktober 1989 namelijk is de soort in Nederland aan de Boven-Rijn in Tolkamer gevonden, vlakbij de Duitse grens.¹⁵ Deze vindplaats sluit aan bij de vindplaatsen aan de Rijn in Duitsland waar de soort wild voorkomt. Bovendien is de soort enkele jaren later, in 1993, ook gevonden in een naburig uurhok in de Millingerwaard.¹⁶ Er werd 1 plant aangetroffen op een voor het eerst braakliggende maïsakker vlak bij rivierduinen. Aangezien deze vindplaats aansluit bij die van Tolkamer en bovendien beide Nederlandse vondsten en de standplaatsen goed aansluiten bij die in het Duitse gebied, lijkt het aannemelijk dat de soort zich spontaan uitbreidt. Hoewel ze nog niet voldoet aan het criterium van minimaal drie spontane vestigingen en/of enige jaren achtereen standhoudend op dezelfde plek, lijkt het aannemelijk dat *S. recta* binnenkort tot de Standaardlijst van de Nederlandse flora mag worden toegelaten.

Stachys annua (Zomerandoorn)

Stachys annua staat bekend als een plant van min of meer vochtige kalkhoudende akkergrond. Het areaal van de soort omvat Europa met uitzondering van het noorden, maar ze wordt alleen inheems genoemd in het oostelijke Middellandse-Zeegebied.² In de overige gebieden wordt de soort als archeofiet of niet-standhoudende neofiet beschouwd. In België en Duitsland staat de soort te boek als ingeburgerd en wordt er aangetroffen op bouwland, braakland en extensief gebruikte akkers en wijngaarden, op lemige tot kleiige, kalkhoudende bodem.^{3 4 5} In Nederland werd de soort in Zuid-Limburg als ingeburgerd beschouwd vanaf 1907¹⁷: “op bouwland, vooral op kalk- en leemgrond in Zuid-Limburg, elders aangevoerd”. De beschrijving van het voorkomen in Zuid-Limburg heeft betrekking op een opgave uit 1850.¹⁸ Deze vindplaats sluit aan bij enkele vindplaatsen uit de vorige eeuw op akkers in België en Duitsland nabij de Nederlandse grens: het Belgische deel van de St.-Pietersberg¹⁹, Lanaken²⁰ en de Schneeberg bij Aken²¹. Tijdens het onderzoek dat gedaan is voor de Atlas van de Nederlandse Flora werd betwijfeld of de opgave uit 1850 wel betrekking had op Nederlands grondgebied. Alle overige meldingen zijn beschouwd als adventief waardoor de soort, die wel op de Standaardlijst 1983 stond²², niet meer is opgenomen op de Standaardlijst 1990.²³ Inderdaad hebben veel opgaven van *S. annua* betrekking op bekende adventieven-groeiplaatsen, zoals molens, meelfabrieken en havenhoofden. Bovendien werd de soort aangetroffen op plaatsen waar vogelvoer²⁴ of fazantenvoer²⁵ is uitgestrooid. Er zijn echter ook opgaven van vondsten van een aardappelveld²⁶, een (uien)akker²⁷, de Waaldijk²⁸, de Rijnsoever²⁹, onbebouwde ruderaalterreinen³⁰, op puin, op een mesthoop en bij een vuilnisbelt³¹, langs een weg³² en op een stationsemplacement³³. Voor een akkerplant zijn dit geen verdachte terreinen. Op veel van deze plaatsen is de soort weer snel verdwenen, maar bij eenjarige soorten is een springerig voorkomen geen onbekend verschijnsel. Bovendien is voor het voorkomen van akkerplanten ook van belang hoe en wanneer de akker bewerkt wordt. De conclusie zou dus kunnen zijn dat de soort toch ingeburgerd is.

Extra ondersteuning voor de gedachte dat *S. annua* inderdaad tot de Standaardlijst gerekend kan worden kwam vanuit de archeologische hoek. Het gereed komen van RADAR³⁴ (een ontsluiting van paleobotanische literatuur voor Nederland) en de goede herkenbaarheid van de zaden van *S. annua*³⁵ maken het mogelijk om ook fossiel materiaal mee te nemen in de beschouwingen over de indigeniteit van de soort in Nederland. *Stachys annua* is op twee opgravingen in Nederland aangetroffen. De oudste vondst is gedaan in de opgraving De Horden. Dit is een opgraving van een inheemse nederzetting uit de Romeinse periode (70–175 na Chr.) bij Wijk bij Duurstede. In een waterput zijn twee niet-verkoold zaden van *S. annua* aangetroffen. Uit de vondstomstandigheden bleek dat alle daarin aangetroffen soorten ook in de omgeving hebben gegroeid.³⁶ De tweede opgraving waar *S. annua* is aangetroffen dateert uit de Middeleeuwen en betreft een houten huis aan het Heilige Geestkerkhof te Delft (1225–1250).³⁷ Het betreft één verkoold zaad van *S. annua* dat gevonden is in een haardlaag. Naast *S. annua* zijn alle in dit monster aangetroffen soorten inheems. Hieruit zou men kunnen besluiten dat de soort in de Middeleeuwen in (de omgeving van) Delft heeft gegroeid en dus indigeen is. In andere monsters van deze middeleeuwse

opgraving zijn echter enkele zaden gevonden van niet-inheemse soorten als *Ficus carica* (Vijgenboom) en *Panicum miliaceum* (Pluimgerst). Wellicht zijn deze soorten in Delft gekweekt, maar het is ook mogelijk dat ze geïmporteerd zijn. Van de vondstomstandigheden in archeologisch verband is niets bekend. In de gehele context van de opgraving kan daarom niet ondubbelzinnig geconcludeerd worden dat het in Delft aangetroffen zaad van *S. annua* van indigene herkomst is.

Samenvattend kan gesteld worden dat *S. annua* inderdaad vaak optreedt als adventief en opslaat op plaatsen waar vogelvoer gestrooid is. Echter, uit de vondsten in stedelijk gebied en op akkerachtige plaatsen in de laatste 150 jaar en de vondst uit de Romeinse Tijd moet geconcludeerd worden dat *S. annua* een archeofiet is die weliswaar een efemeer voorkomen heeft maar toch tot de Nederlandse flora gerekend dient te worden.

Conclusie en oproep

Stachys recta lijkt recent haar areaal naar Nederland te hebben uitgebreid. Het is nu nog te vroeg om te zeggen dat ze een plek op de Standaardlijst verdient, maar binnen enkele jaren kan dat wellicht wel. Voor *S. annua* is nu al duidelijk dat de soort, hoewel ze inderdaad vaak als adventief optreedt, indertijd onterecht van de Standaardlijst is verwijderd en dus weer zou moeten worden toegevoegd. Indien u een geelbloeiende Andoorn vindt wordt u vriendelijk verzocht een volledig ingevuld meldingskaartje naar Rijksherbarium/FLORON te sturen. Van *S. recta* zijn met name gegevens over het standhouden ter plekke van belang om te bepalen of de soort aan de Nederlandse Standaardlijst kan worden toegevoegd. Voor beide soorten zijn vind- en standplaatsgegevens van belang om te achterhalen of het om een spontane vestiging gaat of om een adventief-vondst.

1. R. van der Meijden, 1996. Heukels' Flora van Nederland, ed. 22: 354. Groningen.
2. G. Hegi, 1927. Ill. Fl. Mitt.-Eur. V, 4: 2410–2415. München.
3. J.E. de Langhe, L. Delvosalle, J. Duvigneaud, J. Lambinon & C. vanden Berghen, 1988. Flora van België, het Groothertogdom Luxemburg, Noord-Frankrijk en de aangrenzende gebieden, ed. 2: 496. Meise.
4. H. Haeupler & P. Schönfelder, 1988. Atlas der Farn- und Blütenpflanzen der Bundesrepublik Deutschland: 429. Stuttgart.
5. W. Rothmaler, 1976. Exkursionsflora für die Gebiete der DDR und der BRD, Kritischer Band: 501. Berlin.
6. Elst langs het spoor, leg. A.H. Blaauw s.n. (26-06-1900).
7. Apeldoorn, leg. G. Lijflogt s.n. (s.d.); Arnhem onderlangs (= aan de rivier), leg. A. Kleinhoonte s.n. (08-1905); te Voorburg op een lavahoop, terrein voor biologische reiniging drinkwater, leg. Posthumus in herb. Henrard s.n. (07-1911) & J. Jansen & W.H. Wachter 10679 (07-1912); stationsemplacement te Weert, leg. A.W. Kloos jr. s.n. (24-07-1921); Heemskerk, aangevoerd met fazantenvoer, leg. Sipkes s.n. (03-07-1933); bij steenfabriek te Malden aan het Maas-Waalkanaal, voor enkele jaren met steengruis ('lava') uit Duitsland aangevoerd, daar 10 jaar ingeburgerd geweest, leg. Kern & Reichgelt 4963, 4964, 4965, 5004, 17793 (08-1936) & H. de Bruyn s.n. (06-08-1939) & N.P.W. Balke s.n. (20-08-1939) & Joh. Jansen s.n. (18-06-1942); industrieterrein Deventer, "in enkele tussenliggende jaren niet gezien", leg. T. Riddering s.n. (25-06-1972, 07-1985).
8. Bij machinefabriek te Velperbroek: H. Heukels, 1906. Nieuwe vindplaatsen van zeldzame planten gevonden in 1905. De Levende Natuur 10: 247.

9. Ruderaal terrein te Arnhem; J.L. van Soest, 1922. Nederl. Kruidk. Arch. 1922: 92.
10. Pothoofd Deventer; J.F. Vogel, 1934. Uit de Afdeelingen. Apeldoorn. Natura 1934: 259.
11. Wapenveld, in een bosje waar enige jaren daarvoor puin is verwerkt; H.M.J. Bok, 1940. Berg-
anddoorn. De Levende Natuur 45: 128.
12. Klimmen; A. de Wever, 1943. Zuid Limburgsche Flora 1935–1944. Natuurh. Maandbl. 32:
101. Nb.: determinatie onzeker, geen herbariummateriaal, wel van *S. annua* van die plek (zie
noot 32).
13. Maarn; S.J. van Ooststroom & Th.J. Reichgelt, 1961. Nieuwe vondsten van zeldzame planten
in Nederland in 1960. De Levende Natuur 64: 137.
14. Schriftelijke mededeling Eduard Blink over vondst van *Stachys recta* (eerder doorgegeven als
Stachys annua) door J. Hermans in kleigroeve Maalbroek bij Belfeld, zuid van Tegelen in 1981.
15. R. van der Meijden & W.J. Holverda, 1991. Nieuwe vondsten van zeldzame planten in 1988,
1989 en 1990. Gorteria 16: 145.
16. Bij Nijmegen, Millingerwaard, op voormalige maïsakker (dat jaar voor het eerst braakliggend)
vlak bij de rivierduinen (ca. 300 m van Waaloever; leg. T. Janssen & M.H. Potters s.n. (22-
07-1993).
17. H. Heukels, 1907. Schoolflora voor Nederland, ed. 8: 556. Groningen.
18. R.B. van den Bosch, 1850. Prodrromus Florae Batavae I: 201. Leiden.
19. J.B.M.A.G. Bory de Saint Vincent, 1821. Voyage souterrain, ou description du plateau de
Saint Pierre de Maestricht et de ses vastes cryptes: 252. Parijs.
20. L.J.G. Dumoulin, 1868. Guide du botaniste dans les environs de Maestricht: 148. Maastricht.
21. A. Förster, 1878. Flora excursoria: 293. Aken.
22. R. van der Meijden, E.J.M. Arnolds, F. Adema, E.J. Weeda & C.L. Plate, 1984. Standaard-
lijst van de Nederlandse flora 1983: 21. Rijksherbarium, Leiden.
23. R. van der Meijden, L. van Duuren, E.J. Weeda & C.L. Plate, 1991. Standaardlijst van de
Nederlandse flora 1990. Gorteria 17: 117.
24. Schriftelijke mededeling van M. Perdeck die de soort in 1991 vond in een overhoekje van de be-
bouwde kom van Smilde.
25. Schriftelijke mededeling van J. Mourik die de soort in 1980 vond in de Amsterdamse Water-
leidingduinen op een plek waar tot begin jaren '70 fazantenvoer werd gestrooid. Na 1980 is de
plant daar niet meer waargenomen. Andere vondsten in de duinen kunnen ook teruggaan op
introductie met fazantenvoer: Houtrust, Dekkersduin (Den Haag): leg. S. Tilsma s.n. (08-1910);
bij Rockanje: leg. H.R. Hoogenraad s.n. (31-08-1910); tussen Castricum en Bakkum, bij
afgebroken boerderij (of op een akker?): leg. A. Gorter s.n. (30-08-1931); PWN, duinen tussen
Bergen aan Zee en Egmond aan Zee: leg. P. Adriaanse & C. Monod de Froideville s.n. (26-08-
1964).
26. Bij Prinsenhage; H. Heukels, 1903. Nieuwe vindplaatsen van in Nederland zeldzame planten,
gevonden in 1902. De Levende Natuur 7: 251.
27. Charlois (Rotterdam) op een uienakker; leg. J. Koornneef s.n. (rond 1920); Leiden op een akker:
leg. Bakhuizen van den Brink 5601 (7-10-1944); in een peenveld in Rijswijk Z.H.: leg. H.
Zevenbergen 1372 (11-08-1971).
28. Bij 't fort Kraayenhoff (Nijmegen): leg. Docters van Leeuwen s.n. (26-08-1901); Gent, Waal-
dijk: leg. Joh. Jansen s.n. (28-08-1928).
29. Arnhemse Broek in een ruigte en aan den Rijn: leg. A. Kleinhoonte s.n. (13-07-1905); Arnhem
onderlangs: leg. id. (09-1906); op zandgrond langs Rijnsoever Oost van Arnhem: leg. J.Th.
Henrad s.n. (07-1909); Arnhem, Rijnsoever: leg. H.J. van Hattum 2669 (16-08-1909).
30. Deventer, bouwland tussen pothoofd en meelfabriek: leg. H.J. Kok Ankersmit s.n. (09-10-
1900); Den Haag: leg. P.J. Breemen s.n. (26-08-1902); Groningen stad: leg. J. van Borssum
Waalkes 6137 (08-1944); Leiden: leg. S.J. van Ooststroom 8006 (24-09-1945).
31. Valkenburg Z.H., mesthoop: leg. K.J.J. Lotsy s.n. (16-07-1904); tussen het gras bij een
vuilnisbelt bij Katwijk aan den Rijn: leg. A.J. van Wijngaarden s.n. (19-09-1912); op het
puin rond de Kralingsche Plas (Rotterdam): leg. H. de Bruyn s.n. (31-08-1941, 07-08-1942).

32. Verbrede wegberm te Klimmen: leg. S.J. Dijkstra & P.H. van Vierssen Trip s.n. (22-07-1941); rand bosweg te Baarn: leg. H.H. Prell s.n. (12-09-1948); wegkant omgeving Deventer: leg. A.N. Koopmans s.n. (27-07-1952); schriftelijke mededeling van P. Stolwijk die de soort in 1990 bij Holten langs een weggetje vond, maar haar in latere jaren niet meer teruggevonden heeft.
33. Den Haag, emplacement Hollands Spoor: leg. L.H. Siertsema s.n. (26-08-1939).
34. O. Brinkkemper & H. van Haaster, 1996. RADAR, de relationele archeobotanische database voor Nederland. Handleiding bij versie 96.1. BIAxiaal 20. Amersfoort.
35. K.-H. Knörzer, 1970. Römerzeitliche Pflanzenfunde aus Neuss. *Novaesium IV. Limesforschungen* 10: 106. Berlijn.
36. A.G. Lange, 1990. De Horden near Wijk bij Duurstede. Plant remains from a native settlement at the roman frontier: a numerical approach. *Nederlandse Oudheden* 13: 130, 133. Groningen. Helaas kon de determinatie van dit materiaal niet geverifieerd worden omdat het monster tijdelijk ontoegankelijk ligt opgeslagen. Er is echter weinig reden om aan de determinatie te twijfelen omdat de zaden zo goed herkenbaar zijn.
37. E. Esser, 1992. Het Heilige Geestkerkhof te Delft. Macroscopische plantenresten uit een 12e/13e eeuwse huis. Intern rapport I.P.P. Amsterdam. De determinatie is geverifieerd door W.J. Kuijper (Instituut voor Prehistorie Leiden). Volgens hem betreft het zwaar beschadigde materiaal met aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid inderdaad *S. annua*.